

Polski Instytut Źródłowy w Lund (PIZ) (Polska Källinstitutet i Lund)

En presentation av arkivet
av Paul Rudny

Inledning

Zygmunt Otto Roman Lakocinski (1905-87), lektor i polska vid Lunds Universitet, efterlämnade två samlingar till universitetsbiblioteket i Lund. Den ena är Zygmunt Lakocinskis *personarkiv* (i fortsättningen benämnd *Z.L:s personarkiv*) som är en gåva och den andra är *Polska Källinstitutet i Lunds samling* (i fortsättningen benämnd *PIZ-samling*) som är en deposition.¹ PIZ-samlingen består av två delar: *Arkivet* (handskrifter och dokument) och *tryckt material*. Arkivet är betydelsefullt med avseende på dess *unika dokumentation* men också på att materialet *finns i Sverige*. Genom bland annat djupintervjuer och dokumentation som berör de personliga upplevelserna från koncentrationslägren belyses folkmord och nazistisk terror inom Tyskland och de av Tyskland ockuperade områdena. Materialet har sin utgångspunkt i att under våren 1945, genom Folke Bernadottes Vita Bussar och UNRRA:s² transporter, räddades människor av olika nationaliteter från de tyska koncentrationslägren. En stor del av dessa överlevande kom till Sverige. Zygmunt Lakocinski tog då initiativet till att bilda en arbetsgrupp i Lund som bland annat genom djupintervjuer skulle dokumentera de f.d. koncentrationsfångarnas upplevelser. Djupintervjuerna (över 500 st.) gjordes med polska medborgare som var f.d. fångar oberoende av religiös och etnisk tillhörighet i syfte att upplysa kommande generationer om vad som hänt. Intervjuerna utfördes inom 18 månader efter ankomsten till Sverige. Det som gör dessa intervjuer viktiga är, dels att dokumentationen skett kort efter det att uppgiftslämnarna frigivits, dels att metoden för intervjuundersökningarna är tillförlitlig. Detta gör Lakocinskis arbete utifrån ett *internationellt perspektiv* relativt *unikt*, vilket även bekräftas av att delar av materialet användes i samband med rättegångarna efter kriget. Utöver intervjuerna samlade arbetsgruppen listor över avrättade i tyska koncentrationsläger, förteckningar över dödade polska medborgare under kriget och annan information. Arkivet innehåller även material över f.d. koncentrationslägerfångars första tid i Sverige, översatta avskrifter av protokoll använda vid rättegången i Hamburg 1946-1947 mot personalen i koncentrationslägret Ravensbrück samt referat av själva rättegången. I arkivet finns även personliga minnen och tillhörigheter i form av anteckningar, dagboks- och minnesnotiser, dikter, reflektioner, fotografier, teckningar och föremål³ som fångarna har haft med sig vid ankomsten till Sverige. Materialet berättar både om vad som skedde i koncentrationslägren och om nazistregimens systematiska mord på olika folkgrupper under andra världskriget. *Det tryckta materialet* består av tidningar, tidskrifter, urklipp och propagandaskrifter på olika språk. Där finns även en boksamling om situationen före, under och efter andra världskriget.

¹ Depositionen överlämnades som gåva till Universitetsbiblioteket i februari 2004

² United Nations Relief and Rehabilitation Administration

³ Föremålen överlämnades 2004 till Kulturhistoriska museet i Lund som redan tidigare har föremål ur Łakociński samlingen

Bakgrund

Zygmunt Lakocinski föddes 20 juni 1905 och dog 1 januari 1987. Hans far var polack (Józef Lakocinski) och hans mor var österrikiska (Jenny Bohm). Zygmunt Lakocinski (i fortsättningen Z.L.) växte upp och gick i skola i Wien. I slutet av första världskriget flyttade familjen till Kraków. Z.L. fortsatte skolgången i det återbildade Polen och 1924 tog han sin studentexamen i Lwów (Lviv). Samma år påbörjade han sina studier i konsthistoria vid universitetet i Kraków. Under studietiden vistades Z.L. kortare perioder i Wien, Berlin och Budapest. 1932 blev Z.L. filosofie doktor på en avhandling om medeltida väggmålningar. Både under och efter sina doktorsstudier arbetade han i olika delar av Polen med konsthistoriska undersökningar. 1934 flyttade Z.L. till Sverige för att där börja arbeta som lektor i polska språket och polsk realia vid Lunds universitet. Arbetet finansierades av både den polska och den svenska staten. Z.L. var mån om att stärka de kulturella och vetenskapliga kontakterna mellan Sverige och Polen. Han engagerade sig därför aktivt i olika frågor i syfte att knyta Sverige och Polen närmare varandra. Z.L. fortsatte även att resa och besökte Danmark, Norge, Belgien, Holland, Frankrike och Tyskland. Under sin vistelse i Lund på 1930-talet förlovade han sig med bibliotekarien Carola von Gegerfelt, som kan kände redan från sin tid i Kraków. 1935 gifte de sig och fick senare tre barn (två söner och en dotter). I samband med Polens mobilisering sommaren 1939 var Z.L. (som tidigare hade genomgått militärtjänstgöring i Polen) på väg tillbaka till Polen för att mobiliseras. Han fick dock order från de polska myndigheterna att stanna kvar på sin post som lektor i Lund. De polska myndigheternas beslut grundade sig på uppfattningen att Z.L. genom sitt fortsatta arbete som lektor i Lund, där på bästa sätt skulle tillvarata Polens intressen. Därför blev Z.L. kvar i Sverige när Hitlertyskland den 1 september 1939 angrep Polen.⁴

Zygmunt Lakocinskis verksamhet 1939-1945

Andra världskrigets utbrott och Hitlertysklands aggression mot Polen i september 1939 inledde det polska samhällets kamp mot Hitler och hans regim. Efter Tysklands ockupation av Polen leddes denna kamp av landets exilregering under ledning av premiärminister Wladyslaw Sikorski, först från Paris och sedan (efter Frankrikes fall 1940) från London. I samband med Hitlertysklands angrepp på Polen i september 1939 tog den polska legationen i Stockholm initiativ till bildandet av ett nätverk (en arbetsgrupp). Dess syfte var att i Sverige samla information om kriget och Tysklands brott i ljuset av nazistregimens övergrepp mot polska medborgare i det ockuperade Polen. Från polsk sida bedömde man att insamlingen av information i Sverige var viktig. Sverige var ett neutralt land som var strategiskt beläget mellan östra och västra Europa. Tack vare detta kunde Sverige fungera som en bro mellan det ockuperade Polen och den polska exilregeringen och de allierade i väst. Från polsk sida ansåg man att Sverige i norra Europa kunde spela en roll som liknade den Schweiz traditionellt hade spelat i södra Europa när det gällde informationsutbyte mellan det polska samhället och dess allierade i väst. I det ovan nämnda nätverket som aktiverades av den polska legationen i Stockholm ingick de tre polska lektorerna vid de svenska universiteten. Utöver Z.L. i Lund var de två andra Józef Trypucko i Uppsala och Zbigniew Folejewski i Stockholm. De tre lektorernas uppgift blev att i Sverige på ett systematiskt sätt, med begränsade resurser, huvudsakligen samla in *det tryckta materialet* om Hitlerregimens politik. I början av 1940 träffades de

⁴Z.L.:s personarkiv (speciellt volym 8); Eugeniusz S. Kruszewski, *Polski Instytut Zródłowy w Lund (1939-1972): Zarys historii i dorobek*, Polish University Abroad & Polish Scandinavian Research Institute, London & Copenhagen, 2001., s. 95-101, 113; Anna Wolodarski, "Zygmunt Otto Lakocinski (1905-1987)" I: *Biuletyn Historii Sztuki (Bulletin of Art History)*, 3-4/2000.

ovan nämnda lektorerna i Stockholm och fastställde då riktlinjer för sitt fortsatta insamlingsarbete. De kom överens om att koncentrera sitt arbete på insamlingen av tidningar och tidskrifter, böcker, olika expertutlåtande och offentliga utredningar m.m. De enades vidare om att i Lund upprätta ett arkiv och bibliotek i syfte att där placera det insamlade materialet. Denna överenskommelse blev startpunkten för Z.L.'s systematiska arbete att bygga upp ett arkiv i Lund som dokumenterade Nazitysklands politik i det ockuperade Europa. Ett arbete, som det senare skulle visa sig, skulle fortsätta även efter kriget.⁵

Under åren 1939-1945 samlades därför under Z.L.'s ledning material i Lund. Utöver insamlingen av böcker, tidningar, tidskrifter, urklipp och propagandaskrifter på olika språk gjordes även en granskning av hur de svenska tidningarna förhöll sig till kriget. Det insamlade materialet i Lund innehöll information både om Nazitysklands folk mord och om dess förstörelse av kulturarv i det ockuperade Polen och Europa. Z.L.'s hustru Carola von Gegerfelt var aktivt involverad i insamlingen av materialet. Hennes arbete underlättades av det faktum att hon behärskade polska. Z.L. och lektorsgruppens nätverk samlade också information om den propaganda som Nazityskland spred i Sverige under kriget och om de tyska sympatierna i Sverige. Insamlingen av tyskt propagandamaterial blev viktig inte minst från och med början av 1944, då tyskarna började köpa upp delar av sitt tidigare segervissa propagandamaterial. Det som försvårade Z.L.'s insamlingsarbete, inte minst under tidigt 1940-tal, var nazistregimens påtryckningar för att begränsa den polska verksamheten. Här var de tyskvänliga gruppernas agerande i Sverige och inte minst i Lund av betydelse. Z.L. och hans kollegor oroades också av att Lund geografiskt sett skildes från Hitlertyskland bara av Öresund. Detta innebar att materialet, vid en eventuell ockupation av Sverige, snabbt kunde falla i nazisternas händer. I april 1940 under Nazitysklands ockupation av Danmark och Norge gömde därför Z.L. materialet i Småland. Parallellt med insamlingen av materialet utbytte Z.L. kontinuerligt information med den polska exilregeringen och de allierade. I Z.L.'s personarkiv finns brev och dokument förmedlade till Z.L. av regeringarna i London via deras diplomatiska representanter i Sverige, flyktingar och kurirer från den polska motståndsrörelsen i Polen samt andra krafter som kämpade mot nazismen.⁶

Utrikespolitiska Institutets polska arbetsgrupp i Lund, 1945-1946

I slutet av kriget, när Nazityskland var nära sitt sammanbrott, förändrades Z.L.'s arbete radikalt. Bakgrunden till detta var att det under våren 1945 genom Folke Bernadottes Vita Bussar räddades människor av olika nationaliteter från de tyska koncentrationslägren. En stor del av dessa f.d. fångar kom till Sverige och Skåne. Många av de överlevande var polska medborgare. Z.L. började då arbeta som tolk vid mottagningen av dessa människor. Vid sidan av sitt djupa humanitära engagemang att hjälpa dem som kom var Z.L. mycket angelägen om att dokumentera nazistregimens brott i koncentrationslägren. En del av detta arbete var insamlingen av föremål som de f.d. fångarna hade med sig från koncentrationslägren. Dessa föremål brändes av de svenska myndigheterna för att hindra

⁵Z.L.'s personarkiv (speciellt volym 9); Eugeniusz S. Kruszewski, op. cit., s. 15-18; Anna Wolodarski, op.cit. Om situationen i Polen under andra världskriget ur ett europeiskt perspektiv se Norman Davies, *Europe: A History*, Oxford University Press, London 1996. Om Wladyslaw Sikorski se Tadeusz Kryskarski & Stanislaw Zurkowski, *Generalowie Polski Niepodleglej*, Editions Spotkania, Warszawa 1991. Om den polska exilregeringens strategi se Wladyslaw Pobóg-Malinowski, *Najnowsza Historia Polityczna Polski: Okres 1939-1945 (I)*, Wydawnictwo Nasza Przyszlosc, Bydgoszcz 1990.

⁶Z.L.'s personarkiv; PIZ:s tryckta material; Eugeniusz S. Kruszewski, op. cit., s. 15-22, 85. Om situationen i Lund allmänt se Sverker Oredsson, *Lunds universitet under andra världskriget – mottagningar, debatter och hjälpinsatser*, Lunds universitetshistoriska sällskap, Lund, 1996.

spridningen av sjukdomar från lägren. Tack vare Z.L.:s och andras ingripanden räddades en del av föremålen, bland annat fångarnas personliga tillhörigheter som kläder, smycken och annat. Parallellt med insamlingen av föremålen påbörjade Z.L. ett intensivt arbete med att samla in källmaterial. En viktig del av källmaterialet var nazisternas dokument från koncentrationslägren som t.ex. listor över avrättade i lägren. En annan viktig del av materialet var fångarnas minnesanteckningar, brev, dikter och personliga handlingar. Z.L. började även göra mer omfattande anteckningar över brott som begicks och upprättade olika förteckningar. Insamlingen av materialet underlättades av det faktum att de överlevande ofta skickade information till Z.L. från olika flyktingläger runt om i Sverige. Många brev som Z.L. fick var samtidigt vittnesmål om det som skedde i olika koncentrationsläger. Tack vare all information som kom in började Z.L. få en mer tydlig bild över vilka personer som kunde anses vara ”nyckelpersoner”. Det vill säga personer som i framtiden antingen kunde bli hans medarbetare i det fortsatta samlingsarbetet eller bli viktiga intervjuobjekt vid dokumentationen av Hitlertysklands brott.⁷

Under sensvåren 1945 tog Z.L. initiativ till att från svenska staten försöka utverka medel för att på en mer organiserad basis fortsätta sitt samlingsarbete. Z.L. kontaktade därför *Utrikespolitiska Institutet (UI)* i Stockholm och dess dåvarande chef Sven Dahl. Z.L. kände till att det inom Utrikespolitiska Institutet fanns intresse för att samla in och dokumentera de f.d. fångarnas material och personliga upplevelser. Sven Dahl var positiv till Z.L.:s initiativ och kontaktade i sin tur de svenska myndigheterna. Utrikespolitiska Institutets ansträngningar stöddes av Lunds universitet och framför allt av historikern *Sture Bolin*. Man fick positiva besked från *Statens Arbetsmarknadskommision* som var beredd att ge medel för att i Lund etablera en arbetsgrupp inom ramen för arbetsmarknadspolitiska åtgärder. Arbetsgruppen skulle organisatoriskt sett vara en underavdelning till Utrikespolitiska Institutet med Z.L. som arbetsledare. Medarbetarna i arbetsgruppen skulle bli de f.d. fångar (polska medborgare) som Z.L. ansåg vara ”nyckelpersoner”. Deras officiella status skulle bli ”arkivarbetare”. Arbetsgruppens syfte skulle, dels vara att samla in material, dels att genom intervjuer och vittnesprotokoll dokumentera fångars upplevelser från koncentrationsläger. Arbetsgruppens svenska namn blev *Utrikespolitiska Institutets polska arbetsgrupp i Lund* medan det i polsk korrespondens fick namnet *Polski Instytut Zródłowy w Lund* (Polska Källinstitutet i Lund) – förkortat *PIZ*. Vid upprättande av metoden för intervjuer och vittnesprotokoll skulle Sture Bolin fungera som vetenskaplig rådgivare. Z.L. fick i uppgift att under sommaren 1945 presentera en förteckning över tänkbara kandidater för arbetet inom arbetsgruppen. Vid valet av kandidaterna var kriterierna att personerna var starka psykiskt (med tanke på arbetets karaktär) och hade akademisk utbildning, gärna högre akademisk utbildning t.ex. doktorsexamen. Under sommaren 1945 översände Z.L. en förteckning med namn till Stockholm och i slutet av augusti gav de svenska myndigheterna klartecken för att påbörja förberedelserna för arbetsgruppens inrättande.⁸

Arbetsgruppen påbörjade sitt arbete i slutet av oktober 1945. De som förordnades som arkivarbetare under hösten 1945 var: Helena Dziedzicka, Krystyna Karier, Bozyslaw Kurowski, Helena Miklaszewska, Luba Melchior och Józef Nowaczyk. I februari 1946 förordnades ytterligare tre personer nämligen: Ludwika Broel Plater, Irena Jaworowicz och Halina Strzelecka. Totalt förordnades således nio personer. Detta var färre än vad Z.L.

⁷PIZ:s arkiv: volym 44, *Handlingar angående PIZ:s verksamhet 1944-1972*, volymerna 48-50, *Brevväxling A-Z*; Z.L.:s personarkiv; Eugeniusz S. Kruszewski, op. cit., s. 23-28, 52. Angående föremålen från koncentrationslägren se *Kulturhistoriska museets samlingar*.

⁸PIZ:s arkiv: volym 44, *Handlingar angående PIZ:s verksamhet 1944-1972*, volym 46, *Brev och handlingar som växlats mellan PIZ och myndigheter, institutioner och organisationer i Sverige*, volymerna 48-50, *Brevväxling A-Z*; Eugeniusz S. Kruszewski, op. cit., s. 29-38.

hade planerat från början. Anledningen till att antalet medarbetare begränsades till nio var, dels att Statens Arbetsmarknadskommission inte ställde mer medel till förfogande, dels att flera tilltänkta kandidater inte fick arbetstillstånd av svenska myndigheter. För att kunna genomföra insamlingen på ett effektivt sätt gjordes en arbetsfördelning inom arbetsgruppen. Ludwika Broel Plater utarbetade en lägerordlista (det ansågs viktigt eftersom många ord som användes i koncentrationsläger återspeglade de förhållanden som rådde där). Helena Dziedzicka översatte korrespondens från och till engelska och franska. Irena Jaworowicz skrev ut åt hela arbetsgruppen på skrivmaskin. Krystyna Karier tog hand om arbetsgruppens sammanträdesprotokoll och ekonomi. Bozyslaw Kurowski arbetade med juridiska frågor. Helena Miklaszewska hade hand om bokföring och förteckning över avlidna fångar medan Luba Melchior byggde upp arbetsgruppens arkiv och var ansvarig för frågor med judisk anknytning. Józef Nowaczyk gjorde en kartläggning över platser med anknytning till koncentrationsläger. Halina Strzelecka upprättade olika kartotek. Samtliga medarbetare utom Irena Jaworowicz arbetade även med vittnesprotokoll och den brevväxling som berörde respektive vittnesprotokoll.⁹

Vittnesprotokoll genom djupintervjuer av f.d. fångar ansågs av arbetsgruppen och Utrikespolitiska Institutet som en tillförlitlig dokumentationsform. Tanken var att dessa vittnesprotokoll skulle utgöra bevis på de brott som begicks och i framtiden kunna användas både av domstolar och av historiker. Man ansåg att det var av vikt att dokumentationen skedde så snart som möjligt efter det att fångarna frigivits och att metoden för vittnesprotokoll var tillförlitlig. För att försäkra sig om det ägde därför ett möte rum den 22 november 1945 mellan arbetsgruppens medlemmar och lundahistorikern Sture Bolin (i fortsättningen S.B.). S.B. hade det övergripande ansvaret för metodriktlinjerna vid vittnesprotokollens tillkomst. S.B. betonade under mötet att historieskrivande om andra världskriget skulle bygga på gällande metoder inom historievetenskapen. Enligt S.B. krävde dock vittnesprotokollen en vidareutveckling av de existerande metoderna. Vittnesprotokollen skulle vara en kombination av referat och ordagranna vittnesredogörelser, som sedan skulle styrkas av andra vittnen. När detta väl var gjort kunde vittnesprotokollen betraktas som en historisk källa. S.B. framhöll att arbete med vittnesprotokollen krävde att man medvetet eftersträvade att inte påverkas av propaganda och egna värderingar. Det gällde därför att vid informationsinsamlingen i största möjliga mån vara objektiv och opartisk. S.B. betonade att det under själva intervjun var av vikt att skilja på fakta och den intervjuades känslor. För att åstadkomma det krävdes därför att man under intervjuens gång både noterade de namn, platser och uttryck som omnämndes av den intervjuade och höll sig inom kronologins och periodiseringens ramar. Under själva intervjun skulle den psykologiska faktorn komma fram för att därigenom göra framställningen så autentisk som möjligt. Om det visade sig att den intervjuade hade svårt att tala skulle man ställa orienteringsfrågorna, det vill säga frågor som skulle påminna den intervjuade om vissa fakta, utan att för den skull påtvinga den intervjuade en åsikt. Efter intervjun skulle protokollet skrivas under både av den intervjuade och av intervjuaren.¹⁰

De av S.B. presenterade riktlinjerna för hur arbetet med intervjuer borde utformas överensstämde i huvuddrag med Z.L.:s och hans medarbetares tidigare tankegångar. Det som dock skiljde S.B.:s riktlinjer från dessa var S.B.:s metodiska noggrannhet och

⁹PIZ:s arkiv: volym 44, *Handlingar angående PIZ:s verksamhet, 1944-1972*, volym 45, *Handlingar angående PIZ:s ekonomi 1945-1967*; Intervjun med Bozyslaw Kurowski 15.5.2002; Eugeniusz S. Kruszewski, op. cit., s. 41, 54.

¹⁰PIZ:s arkiv: volym 44, *Handlingar angående PIZ:s verksamhet, 1944-1972*, volym 46, *Brev och handlingar som växlats mellan PIZ och myndigheter, institutioner och organisationer i Sverige*, volymerna 48-50, *Brevväxling A-Z*.

konsekvens. Dit hörde att varje vittnesprotokoll skulle få ett eget nummer och att om den intervjuades uppgifter inte stämde med kända fakta skulle dessa kontrolleras (verifieras). Vidare att alla tyska ord som användes av de intervjuade borde skrivas ner så som det uttalades av de intervjuade det vill säga fonetiskt. S.B. ansåg att arbetsgruppens medarbetare borde skriva ner sina egna minnen från koncentrationslägren innan de påbörjade arbetet med vittnesprotokoll. S.B. var även av uppfattningen att man under arbetet med vittnesprotokollen skulle ha i åtanke en rad övergripande frågor som t.ex.: vilka nationaliteter mördades och vilka hjälpte till att mörda; vilken betydelse hade politiska faktorer utanför lägren för utvecklingen i lägren; vilka beslut fattades av de nazistiska myndigheterna och hur tillämpades dessa i de olika lägren; S.B. deltog inte i fler metodmöten men efter hans presentation intensifierades vittnesprotokollsarbetet. Under tiden 1945-1946 hade arbetsgruppen ytterligare ett antal metodmöten för att dryfta vidare metodfrågor och upprätthålla den metodiska stringensen. Detta arbete fortsatte till och med hösten 1946, då det svenska finansiella stödet upphörde.¹¹

Vid arbetet med vittnesprotokoll var metodfrågorna inte de enda av stor betydelse. Det fanns en rad andra frågor som arbetsgruppen var tvungen att ta hänsyn till för att kunna genomföra intervjuerna. Många av de potentiella vittnena var i mycket dålig kondition. Den viktigaste frågan var om de skulle överleva, inte om de skulle vara i stånd att bli intervjuade. Andra var på väg till ett annat land och här var tidsfaktorn av stor betydelse. Dessutom var de överlevande utspridda över stora delar av södra Sverige. Problemet var därför både det geografiska avståndet mellan Lund och vittnena och arbetsgruppens begränsade ekonomiska resurser att besöka vittnena.¹² Trots många problem lyckades arbetsgruppen, under en period på lite över ett år, göra över 500 vittnesprotokoll. Varje protokoll hade ett nummer och ett datum, innehöll personuppgifter om den intervjuade och var underskriven både av den intervjuade och av intervjuaren. De flesta av dessa vittnesprotokoll var på ca 5-10 handskrivna sidor. Utöver de handskrivna vittnesprotokollen gjordes även maskinskrivna avskrifter. Man upprättade även nummerregister och alfabetiskt register över vittnesprotokollen.¹³

Arbetsgruppens verksamhet handlade dock inte bara om vittnesprotokoll. En stor del av arbetet lades ner på att samla in och systematisera olika typer av material om koncentrationsläger. *Material om koncentrationsläger* består huvudsakligen av två undergrupper. Den *första* gruppen utgörs av material som samlades in och sammanställdes av själva arbetsgruppen. Dit hör förteckningar över olika nazistiska fångelser och koncentrationsläger samt förteckningar över SS-funktionärer och annan personal i koncentrationsläger. Dit hör också listor över fångar och deras vistelser i olika läger, listor över avlidna, avrättade och informationen om försöksoperationerna i koncentrationslägren. Materialet innehåller även kartotek och uppgifter om ord som användes i lägren. Arbetsgruppen samlade in och sammanställde den ovan nämnda informationen på flera sätt. En del uppgifter byggde på vittnesprotokollen medan andra uppgifter inhämtades genom brev och upplysningar från f.d. fångar som inte var delaktiga i intervjuerna men som stod i kontakt med arbetsgruppen. Arbetsgruppens medarbetare utgjorde också en informationskälla genom sina egna erfarenheter från

¹¹PIZ:s arkiv: volym 44, *Handlingar angående PIZ:s verksamhet, 1944-1972*, volym 46, *Brev och handlingar som växlats mellan PIZ och myndigheter, institutioner och organisationer i Sverige*, volymerna 48-50, *Brevväxling A-Z*; Eugeniusz S. Kruszewski, op. cit., s. 42-44

¹²PIZ:s arkiv: volym 36, *Material angående koncentrationslägerfångarnas resa och första tid i Sverige 1945*, volym 44, *Handlingar angående PIZ:s verksamhet, 1944-1972*, volymerna 48-50, *Brevväxling A-Z*; Intervjun med Bozyslaw Kurowski 15.5.2002; Eugeniusz S. Kruszewski, op. cit., s. 49-50

¹³PIZ:s arkiv: volymerna med *Handskrivna vittnesprotokoll*, *Maskinskrivna avskrifter av handskrivna vittnesprotokoll*, *Ofullständiga vittnesprotokoll* (volymerna 19-20) och volym 24, *Material angående vittnesprotokoll, vittnesredogörelser och transporter*.

koncentrationslägren. En del av informationen byggde även på materialet från själva koncentrationslägren (se nedan). Den *andra* gruppen av material om koncentrationsläger var det material som arbetsgruppen fick från institutioner, som arbetade med insamlingen av material om Nazitysklands brott, både i Sverige och i utlandet. En viktig sådan institution var i Sverige *World Jewish Congress: Historiska Kommissionen* i Stockholm och i utlandet *Zwiazek Polaków w Lubece* (The Polish Association at Lübeck) i Lübeck samt i viss mån *Instytut Pamięci Narodowej* (Institute of National Remembrance) i Warszawa. Detta material (oftast kopior) är till sin karaktär lik det som arbetsgruppen själv samlade in och sammanställde. Det innehåller därför såväl förteckningar över olika koncentrationsläger som listor över avrättade och avlidna m.m. Materialet från andra institutioner var tänkt som en komplettering av arbetsgruppens eget material.¹⁴

Utöver det ovan nämnda materialet samlade och systematiserade arbetsgruppen *material från koncentrationslägren*. Det är material som fångarna har haft med sig vid ankomsten till Sverige. Materialet belyser olika aspekter av förhållandena i koncentrationslägren före fångarnas befrielse våren 1945. Det berättar både om vad som skedde i koncentrationslägren och om de systematiska brott där. En del av materialet är ”personliga minnen” i form av anteckningar, dagboks- och minnesnotiser, dikter och reflektioner. Materialet förvarades av fångarna i hemlighet under stora risker. *Materialet från koncentrationsläger* kan huvudsakligen delas in i fem grupper. Den *första* är korrespondens mellan fångarna i koncentrationslägren och deras anhöriga och vänner utanför. Här finns både brev och kort som skickades från och till koncentrationsläger med nazisternas tillstånd. Den mest intressanta och viktiga är dock korrespondens som skickades i hemlighet och med risk för livet mellan fångarna och deras anhöriga och vänner. Dessa brev utgör ett ”ocensurerat” bevis över fångarnas upplevelser från koncentrationslägertiden. Dess innehåll är ofta av mycket känsloladdad karaktär. Bland detta material finns även i hemlighet förvarade kort och frimärken.¹⁵ Den *andra* gruppen (av material) utgörs av fångarnas anteckningar i form av anteckningsblad, anteckningshäften, kronologiska beskrivningar av händelseutvecklingen i koncentrationslägren, förteckningar över avrättade medfångar, kartotek över personnamn och annat material som dokumenterar situationen i koncentrationslägren.¹⁶ Den *tredje* gruppen är fångarnas dikter, diktsamlingar, poesiböcker och bönböcker.¹⁷ Den *fjärde* gruppen är anteckningshäften och listor med glosor från hemliga och otillåtna lektioner i franska och engelska från både ockupationstiden och koncentrationslägertiden. Till den senare gruppen hör också handskrivna undervisningsböcker i historia.¹⁸ Den *femte* gruppen utgörs av material som ”producerades” av den nazistiska regimen och som fångarna på olika sätt lyckades komma över, trots att det var förknippat med stora risker. Dit hör kartor, tidningar och annat tyskt skriftligt material som illegalt förvarades av fångarna.¹⁹ Här bör särskilt omnämnas en SS-lista med dokument över fångar från koncentrationslägret i Ravensbrück som i april 1945 skickades till ett speciellt dödsläger

¹⁴PIZ:s arkiv: volymerna 25-26, *Material om koncentrationsläger*. Se även volymerna 48-50, *Brevväxling A-Z*, volym 44, *Handlingar angående PIZ:s verksamhet, 1944-1972*, volym 46, *Brev och handlingar som växlats mellan PIZ och myndigheter, institutioner och organisationer i Sverige*, volym 47, *Brev och handlingar som växlats mellan PIZ och myndigheter, institutioner och organisationer i utlandet*.

¹⁵PIZ:s arkiv: volym 27, *Material från koncentrationsläger, korrespondens*, volym 31, *Material från koncentrationsläger, blanketter, kuponger m.m.*

¹⁶PIZ:s arkiv: volym 30, *Material från koncentrationsläger, kartotek, listor m.m.*, volym 29, *Material från koncentrationsläger, läroböcker och anteckningar*.

¹⁷PIZ:s arkiv: volym 28, *Material från koncentrationsläger, anteckningar och dikter*.

¹⁸PIZ:s arkiv: volym 29, *Material från koncentrationsläger, läroböcker och anteckningar*.

¹⁹PIZ:s arkiv: volym 31, *Material från koncentrationsläger, blanketter, kuponger m.m.*

för avrättning.²⁰ Det sist nämnda materialet översändes av arbetsgruppen till de allierades kommission för nazistregimens brott inför rättegången om koncentrationslägret i Ravensbrück i Hamburg 1946-1947 (se nedan).

Arbetsgruppen samlade även in material med anknytning både till *koncentrationsläger* och till *situationen under den nazistiska ockupationen*. En del av det insamlade materialet berör även förhållandena från tiden efter ockupationen. Bland materialet finns beskrivningar och referat, skrivna av olika personer, om situationen i det ockuperade Polen. De flesta av dessa handlar om befolkningens lidanden som en följd av nazisternas terror och deportationerna till koncentrationslägren. Materialet beskriver även olika aspekter av Förintelsen. En del av detta material översändes till arbetsgruppen av *World Jewish Congress: Historiska Kommissionen* (Stockholm).²¹ Det finns även korrespondens som har skickats mellan privatpersoner under och efter kriget.²² Bland materialet från ockupationstiden och koncentrationslägren återfinns även poesi och andra litterära verk, huvudsakligen i form av anteckningsblad och anteckningshäften handskrivna eller maskinskrivna på polska, franska och andra språk.²³ Arbetsgruppen samlade in även fotografier, skisser och teckningar från kriget och tiden efter. En del fotografier visar scener ur fångarnas liv medan andra visar förödelsen i Polen från ockupationen och olika scener från koncentrationslägren efter befrielsen.²⁴ I materialet finns även skisser och teckningar som illustrerar olika situationer från koncentrationslägren och livet under ockupationen. Deras uttrycksform är kraftfull och talande. Många av dessa skisser och teckningar utgör en del av den kända polska konstnärinnans Jadwiga Simon-Pietkiewicz produktion. Hon var koncentrationslägerfånge och vistades efter kriget en viss tid i Sverige.²⁵

I arkivet finns även material om koncentrationslägerfångarnas resa och första tid i Sverige 1945. Detta material ger inblick i olika aspekter av de överlevandes situation från tidpunkten då de lämnade koncentrationslägren tills de inkvarterades i olika delar av Sverige. Den *första* delen av materialet berör själva resan och ankomsten till Sverige. Här finner man föreskrifter som gällde för resan från koncentrationslägren till Sverige, passkontrollformulär och foto från tiden för ankomsten till Ystad. Här finner man även en förteckning över ett antal av de överlevande från koncentrationslägret i Ravensbrück som efter ankomsten till Sverige avled. Den *andra* delen av materialet utgörs av olika förteckningar och listor, dels handlar det om förteckningar över olika förläggningar, sanatorier och sjukhus där de överlevande placerades efter ankomsten till Sverige, dels handlar det om olika namnlistor över de överlevande och deras inkvartering. I detta material finns även t.ex. en förteckning över de överlevandes klädesplagg. Den *tredje* delen av materialet är olika typer av information som förmedlades av svenska myndigheter till de anländande. Det handlar om ordningsföreskrifter och om olika informationsblad till de f.d. fångarna. Utöver informationsmaterial finns här också t.ex. en kopia av ett tackbrev från de överlevande till chefen för civilförsvaret i Lund från juni 1945. Den *fjärde* delen av materialet består av anteckningar och brev. Huvudsakligen behandlar dessa de överlevandes ägodelar vid tidpunkten för deras ankomst till Sverige. Här finns förteckningar över förlorade ägodelar och anteckningar över olika personers

²⁰PIZ:s arkiv: volym 30, *Material från koncentrationsläger, kartotek, listor m.m.*

²¹PIZ:s arkiv: volym 32, *Övrigt material angående ockupations- och koncentrationsfrågor.*

²²PIZ:s arkiv: volym 33, *Korrespondens mellan privatpersoner under och efter kriget.*

²³PIZ:s arkiv: volym 39, *Poesi och andra litterära verk från ockupationstiden och från koncentrationsläger.*

²⁴PIZ:s arkiv: volym 40, *Fotografier och bilder från kriget och åren efter.*

²⁵PIZ:s arkiv: volym 41, *Fotografier och karikatyrer från kriget och åren efter*, volym 42, *Skisser och teckningar från kriget och åren efter.*

ägodelar och vistelseadresser. Här finns även brev som till största delen tar upp olika aspekter av den ovan nämnda problematiken.²⁶

Polski Instytut Zródłowy w Lund (Polska Källinstitutet i Lund) 1947-1972

I början av sommaren 1946 meddelade *Statens Arbetsmarknadskommission* Z.L. att dess finansiering av arbetsgruppens verksamhet skulle upphöra inom kort. Motiveringen för beslutet var att det inte längre gick att fortsätta finansiera arbetsgruppens arbete inom ramen för arbetsmarknadspolitiska åtgärder. Statens Arbetsmarknadskommissions motivering grundade sig således på administrativt-ekonomiska argument och beaktade inte innehållet och betydelsen av arbetsgruppens arbete. Inte heller beaktade motiveringen de konsekvenser beslutet hade för arbetsgruppens möjligheter att slutföra iordningställandet av det insamlade materialet och dokumenteringen av vittnesprotokoll. Såväl Utrikespolitiska Institutets som Lunds universitets ledning informerades om beslutet. Z.L. försökte därför med deras stöd utverka en förlängning av finansieringen från Statens Arbetsmarknadskommission. Efter flera försök lyckades Z.L. få till stånd några månaders förlängning. Statens Arbetsmarknadskommissions finansiering upphörde dock definitivt vid månadskiftet november-december 1946. Därigenom upphörde också den svenska statens finansiering av arbetsgruppens verksamhet. Detta blev såväl för Z.L. som för arbetsgruppens övriga medarbetare en obehaglig överraskning. Inom arbetsgruppen fanns nämligen både en ambition och en förhoppning om att med det svenska stödet fortsätta sitt arbete ytterligare en tid eftersom intervjuer och sammanställningen av all dokumentation var tidskrävande. Konsekvensen av Statens Arbetsmarknadskommissions beslut blev att arbetsgruppen aldrig hann färdigställa det arbete som man hade påbörjat ett år tidigare. Det innebar att en del av vittnesprotokollen inte blev färdiga, att insamlingen av materialet om koncentrationslägren avbröts, samt att arbetsgruppens arkiv i sin helhet varken blev förtecknat eller iordningställt. Beslutet hade även personliga konsekvenser för arbetsgruppens medarbetare. De blev utan arbete och ställdes i det nya landet inför en osäker ekonomisk framtid. Efter avslutandet av sitt arbete översände arbetsgruppen kopior av vittnesprotokollen både till Utrikespolitiska Institutet och till Historiska institutionen i Lund. Arbetsgruppens organisatoriska arbete inom ramen för den svenska statens verksamhet 1945-1946 är relativt väl dokumenterat. Materialet består av sammanträdesprotokoll, olika typer av skrivelser, ekonomiska handlingar och handlingar rörande statligt arkivarbete. Här finns även arbetsgruppens korrespondens till och från Statens Arbetsmarknadskommission, Utrikespolitiska Institutet, Statens Flyktningsnämnd och Statens Utlänningskommission.²⁷

Den svenska statens stöd upphörde vid en dramatisk tidpunkt då arbetsgruppen förberedde sig inför en rättegång i Hamburg. De åtalade där var personalen från koncentrationslägret i Ravensbrück. Rättegången pågick från början av december 1946 och fram till början av februari 1947. Arbetsgruppen var involverad i rättegången eftersom man hade kartlagt brotten som begåtts av personalen i Ravensbrück. Arbetsgruppen besöktes därför under åren 1945-1946 av de allierades undersökningskommission för nazistregimens brott (*War Crimes Investigation Unit*). Kommissionen samlade bland annat in bevismaterial mot personalen i koncentrationslägret i Ravensbrück. Kommissionen tog del av arbetsgruppens vittnesprotokoll och annat material, som bedömdes, vara viktigt. Kommissionen var även

²⁶PIZ:s arkiv: volym 36, *Material angående koncentrationslägerfångarnas resa och första tid i Sverige 1945*.

²⁷PIZ:s arkiv: volym 44, *Handlingar angående PIZ:s verksamhet, 1944-1972*, volym 45, *Handlingar angående PIZ:s ekonomi, 1945-1967*, volym 46, *Brev och handlingar som växlats mellan PIZ och myndigheter, institutioner och organisationer i Sverige*; Eugeniusz S. Kruszewski, op. cit., s. 59-61.

angelägen att få fram vittnen till den planerade rättegången. Det sistnämnda innebar dels att kommissionen såg dem av arbetsgruppens medarbetare som var f.d. fångar i Ravensbrück som potentiella vittnen, dels att kommissionen med arbetsgruppens hjälp ville finna fler vittnen.²⁸ Det var därför inte förvånande, när rättegången i Hamburg startade, att Helena Dziedzicka, som var en av arbetsgruppens medarbetare, blev åklagarsidans *vittne nummer två*. Under sin vistelse i Hamburg skrev Helena Dziedzicka ner sina iakttagelser från rättegången. Hennes handskrivna och maskinskrivna anteckningar tillsammans med annat material utgör arbetsgruppens samlade material om och från rättegången i Hamburg.²⁹

Materialet om Ravensbrück-rättegången i Hamburg är av varierande slag och huvudsakligen på polska. I materialet finns förteckningar över åtalade befäl, vakter, läkare, sjuksköterskor och två f.d. fångar. De sist nämnda anklagades för att tillsammans med lägre personal ha begått brott mot sina medfångar. I materialet finns även de åtalades redogörelser lämnade före rättegången. Vidare består materialet, dels av förteckningar över rättegångens domare, försvarsadvokater och vittnen, dels av rättegångsprotokoll från förhören med de åtalade och vittnen. Här finns även åklagarsidans och försvarets slutplädering samt kungörelse av domen. Materialet innehåller också information om andra rättegångar i Tyskland angående brotten i Ravensbrück. Från Helena Dziedzickas resa och vistelse i Hamburg finns hennes tågbiljett, passerkort från rättegången samt olika fotografier. Dziedzickas handskrivna och maskinskrivna anteckningar är till sin karaktär både ett referat av rättegångens förlopp och en personlig beskrivning av intrycken från rättegången. Delar av hennes anteckningar innehåller därför känsloladdade avsnitt som tydligt visar att rättegången, för f.d. koncentrationslägerfångar, var en traumatisk upplevelse. I anslutning till Dziedzickas anteckningar finns fyra handskrivna brev från kriget. Dessa personliga brev skickades i hemlighet av fången Janina Iwanska från koncentrationslägret. Delar av texten i breven är skriven med urin och kan läsas endast i motljus. I breven beskrivs de brott som dagligen begicks i koncentrationslägret.³⁰ Dziedzickas anteckningar tillsammans med Iwanskas brev visar att rättegångsmaterial inte endast handlar om rättegången utan lika mycket om de tragedier som utgjorde själva grunden för rättegångens tillkomst.

Efter den svenska statens beslut att avbryta finansieringen upphörde arbetsgruppen formellt som en organisatorisk enhet. Z.L. och hans medarbetare ville dock fortsätta verksamheten. Ambitionen var först och främst att slutföra arbetet med de redan påbörjade vittnesprotokollen, att iordningställa det insamlade materialet och att publicera delar av det. Man hoppades samtidigt att med hjälp av en ny organisation bygga upp ett arkiv och ett bibliotek för att kommande generationer skulle kunna ta del av materialet. En viktig förutsättning för att lyckas med detta var att verksamheten fick både ny organisatorisk bas och nya ekonomiska resurser. Ett första steg i de organisatoriska förändringarna blev i början av 1947 ombildandet av arbetsgruppen till ett institut inom ramen för en ekonomisk förening. Institutets/föreningens officiella namn blev *Polski Instytut Zródłowy w Lund* (Polska Källinstitutet i Lund) – hädanefter förkortat *PIZ*. PIZ fick en stadga, en revisionskommitté och en styrelse med Z.L. som ordförande. Medlemmarna i PIZ blev både arbetsgruppens medarbetare och många av dem som under kriget och åren efter ingick i nätverket. PIZ:s medlemsavgift blev symbolisk. Verksamheten kunde dock *de*

²⁸PIZ:s arkiv: volym 47, *Brev och handlingar som växlats mellan PIZ och myndigheter, institutioner och organisationer i utlandet*, volymerna 48-50, *Brevväxling A-Z* (speciellt korrespondens med Zofia Maczka-Patkaniowska), volym 44, *Handlingar angående PIZ:s verksamhet, 1944-1972*; Eugeniusz S. Kruszewski, op. cit., s. 56-57.

²⁹PIZ:s arkiv: volymerna 37-38, *Material om Ravensbrück-rättegången i Hamburg, 1946-1947*.

³⁰PIZ:s arkiv: volymerna 37-38, *Material om Ravensbrück-rättegången i Hamburg, 1946-1947*.

facto fortsätta endast om man fick externa ekonomiska resurser. Z.L. hoppades framförallt på att få medel från olika institutioner och organisationer i Storbritannien och USA. För att fortsätta sitt arbete fick PIZ vid årsskiftet 1946-1947 en liten summa pengar i Sverige från *Polski Komitet Pomocy w Szwecji* (Polska Hjälpkommittén i Sverige).³¹

Under åren 1947-1948 sökte PIZ finansiellt stöd från flera olika håll. En av de första åtgärderna i detta arbete var Z.L.:s resa till London våren 1947. Syftet med resan var bland annat att i samråd med *Studium Polski Podziemnej* (The Polish Underground Movement Study Trust) och *Instytut Historyczny Generala Sikorskiego* (The General Sikorski Historical Institute) undersöka förutsättningarna för fortsatt verksamhet. Inställningen bland de polska institutionerna i London till Z.L.:s verksamhet, som där var väl känd, var mycket positiv. I London var man väl medveten om betydelsen av PIZ:s arbete och ville därför samarbeta i syfte att slå vakt om materialets framtid. Ekonomiskt sett gav dock Z.L.:s resa inga resultat. Den grundläggande orsaken till detta var att både de polska institutionerna och den polska exilregeringen i London, efter Jalta och Potsdam, inte längre hade finansiellt stöd från de allierade, vilket innebar att de knappt kunde finansiera sin egen verksamhet än mindre ekonomiskt bistå institutioner utanför Storbritannien. Trots det försökte Z.L., under ytterligare en viss tid, utverka ett begränsat ekonomiskt stöd från Storbritannien, dock utan framgång. Parallellt med det tog Z.L. kontakt med en rad organisationer i USA. Till dessa hörde två med sitt säte i Chicago nämligen *Polish American Congress, Inc.* och *American Relief for Poland*. Båda dessa organisationer framhöll i sin korrespondens till Z.L. att man var väl medveten om den historiska betydelsen av PIZ:s arbete. Ingen av organisationerna erbjöd dock PIZ ekonomiskt stöd. Motiveringen var att organisationernas medel var avsedda endast för humanitär hjälp till de krigsdrabbade från Polen. I sina fortsatta försök att i USA erhålla medel samrådde Z.L. med *Polski Instytut Naukowy w Ameryce* (Polish Institute of Arts and Sciences in America) i New York. Z.L. blev rekommenderad, att genom en referens, ta kontakt med *Institute of Jewish Affairs* i New York. *Institute of Jewish Affairs* ansågs både förfoga över ansevärda medel och samtidigt verka för stöd av dokumentationsarbete över Nazitysklands brott. Z.L. hade dock redan tidigare varit i kontakt med det ovan nämnda institutet. Deras svar var negativt. Institutet erkände visserligen vikten av PIZ:s arbete men framhöll samtidigt att man just då inte kunde bistå PIZ. Med utgångspunkt från det ovan nämnda kan därför sammanfattningsvis sägas att Z.L.:s försök att få fram medel för PIZ:s verksamhet, under åren 1947-1948, inte gav några resultat. Det blev helt tydligt redan under 1948 att PIZ:s verksamhet, under en överskådlig tid, endast kunde fortsätta genom att i Lund på frivillig basis utan ekonomiska medel, försöka arbeta med det insamlade materialet. Z.L. och hans vänner hade därför inget annat val än att hoppas på en mer positiv utveckling i framtiden.³²

Under tiden då Z.L. förgäves försökte få finansiellt stöd för PIZ:s verksamhet skedde förändringarna inom PIZ. De f.d. medarbetarna i arbetsgruppen tvingades av ekonomiska skäl under 1947 antingen söka eller påbörja nya arbeten. Deras försörjningsmöjligheter var mycket begränsade och de fick i början ta t.ex. vanligt fabriksarbete. Medarbetarnas

³¹PIZ:s arkiv: volym 44, *Handlingar angående PIZ:s verksamhet, 1944-1972*, volym 46, *Brev och handlingar som växlats mellan PIZ och myndigheter, institutioner och organisationer i Sverige*, volym 47, *Brev och handlingar som växlats mellan PIZ och myndigheter, institutioner och organisationer i utlandet*, volymerna 48-50, *Brevväxling A-Z*; Intervjun med Bozyslaw Kurowski, 15.5. 2002; Eugeniusz S. Kruszewski, op. cit., s. 63-64.

³²PIZ:s arkiv: volym 47, *Brev och handlingar som växlats mellan PIZ och myndigheter, institutioner och organisationer i utlandet*, volymerna 48-50, *Brevväxling A-Z*, volym 44, *Handlingar angående PIZ:s verksamhet, 1944-1972*; Eugeniusz S. Kruszewski, op. cit., s. 54-55, 86. Om det polska materialet i London se Waclaw Milewski, Andrzej Sucheitz & Andrzej Gorczycki, *Guide to the Archives of the Polish Institute and Sikorski Museum* (volum I), Orbis Books, London 1985.

engagemang i PIZ:s verksamhet var därför redan under 1947 mer symbolisk än reell, vilket innebar att de arbetade inom institutet på fritiden i mån av tid. De flesta av PIZ:s medarbetare ville samtidigt lämna krigsproblematiken bakom sig och börja ett nytt liv. Successivt lämnade därför allt fler PIZ, antingen som Helena Dziedzicka för att återvända tillbaka till Polen för att där söka efter sin man och på nytt börja leva där eller som Bozyslaw Kurowski för att i Sverige bygga upp ett nytt liv och bilda familj. När Krystyna Karier gifte sig 1949 och flyttade till Skottland återstod i PIZ i praktiken endast två medarbetare från den gamla arbetsgruppen - nämligen Z.L. och Ludwika Broel Plater. PIZ:s ekonomiska och personella svårigheter aktualiserade samtidigt frågan angående materialets framtid och säkerhet. Inom PIZ var man angelägen om att bevara materialet för kommande generationer och att se till att det inte kom i obehöriga händer. På den sistnämnda punkten fanns dock flera orosmoln. Dit hörde det framväxande kalla kriget i kombination med den svenska statens ringa intresse för materialet och den polska exilregeringens bristande resurser att hjälpa PIZ. Inom institutet fanns därför hela tiden en oro över att materialet kunde falla i Sovjetblockets händer inte minst med tanke på att regeringen i det kommunistiska Polen visade ett intresse för materialet. Under 1948 stod det därför klart att materialets säkerhet var den främsta och viktigaste frågan för PIZ att lösa.³³

Problematiken kring materialets säkerhet löstes 1948-1949 genom att den viktigaste delen av materialet nämligen samtliga vittnesprotokoll under en period av 25 år deponerades i *Hoover Institution Archives: Stanford University* i USA. Z.L. påbörjade de första diskussionerna med Hoover redan i slutet 1946. Det var dock först två år senare 1948-1949, när alla andra möjligheter var uttömda, som Z.L. beslutade att deponera materialet i arkivet i Kalifornien. Z.L. ansåg att materialet var mycket säkrare där än i Lund. Hans uppfattning om Hoover Institutions pålitlighet delades av många andra. Efter andra världskriget deponerades eller såldes stora delar av den polska Londonregeringens material till Hoover Institution. Från polsk sida bedömde man att Hooverarkivet låg långt utanför Europa, vilket innebar att risken vid en ny eventuell storkonflikt i Europa att materialet där skulle förstöras eller komma i fel händer var, relativt liten. Det var överväganden av den typen som även låg bakom Z.L.:s depositionsbeslut. Bakgrunden till Hoover Institutions viktiga roll i den polska materialkontexten går tillbaka till mellankrigstiden. Redan då förekom ett visst samarbete mellan Hoover Institution och olika institutioner och organisationer i Polen. Vid Hoover fanns nämligen, dels en del material som redan under första världskriget räddades i Polen undan förstörelsen, dels arbetade där en rad specialister med stort intresse och kännedom om polskt och centraleuropeiskt kulturarv.³⁴

Efter 1949 och fram till 1972 fortsatte PIZ:s arbete med det övriga materialet i Lund huvudsakligen av Z.L. och Ludwika Broel Plater. Det var dock i praktiken Broel Plater som utförde det mesta av PIZ:s arbete eftersom Z.L. under långa perioder vistades i andra delar av Sverige på grund av olika anställningar. Z.L. återgick nämligen i slutet av 1940-talet till sin verksamhet inom konsthistoria när hans lektorstjänst vid Lunds universitet upphörde. Broel Plater var vid den tidpunkten redan i sextioårsåldern och försörjde sig på

³³Intervjun med Bozyslaw Kurowski, 15.5. 2002; PIZ:s arkiv: volym 44, *Handlingar angående PIZ:s verksamhet, 1944-1972*, volymerna 48-50, *Brevväxling A-Z*, volym 47, *Brev och handlingar som växlats mellan PIZ och myndigheter, institutioner och organisationer i utlandet*; Eugeniusz S. Kruszewski, op. cit., s. 65-66.

³⁴PIZ:s arkiv: volym 47, *Brev och handlingar som växlats mellan PIZ och myndigheter, institutioner och organisationer i utlandet*; Eugeniusz S. Kruszewski, op. cit., s. 86-87. Angående de polska samlingarna på Hoover Institution se Władysław Stepniak, *Archiwalia Polskie w zbiorach Instytutu Hoovera Uniwersytetu Stanforda*, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa 1997.

olika sätt, bland annat genom att översätta från och till franska för Historiska institutionens räkning. Mycket av arbetet inom PIZ åren 1949-1972 gick ut på att på fritiden och utan ekonomiska resurser försöka iordningställa och förteckna materialet samt att komplettera och utbyta information genom en omfattande korrespondens. Det stora kontaktnät som skapades tidigare såväl i Sverige som i utlandet upprätthölls med privatpersoner som hade egen erfarenhet från krigsåren och utbyte av information med många organisationer/institutioner. Dit hörde de tidigare nämnda *World Jewish Congress: Historiska Kommissionen* i Stockholm, *War Crimes Investigation Unit* i Tyskland, *Instytut Pamięci Narodowej* (Institute of National Remembrance) i Warszawa, *American Relief for Poland* i Chicago, *Studium Polski Podziemnej* (The Polish Underground Movement Study Trust) och *Instytut Historyczny Generala Sikorskiego* (The General Sikorski Historical Institute) i London. Dit hörde också andra organisationer/institutioner som t.ex. *Interim Treasures Committee for Polish Questions*, *Polski Związek Byłych Więźniów Politycznych w Szwecji* (Polska Föreningen för tidigare politiska fångar), *Stowarzyszenie Polskich Kombatantów*, *Oddział Szwecja* (Polska Kombattanernas Förening i Sverige) – samtliga i Stockholm, *Norsk Samband av Politiske Fanger* i Oslo, *Polski Czerwony Krzyż* (Polska Röda Korset) i Polen, *Związek Polaków w Lubece* (The Polish Association at Lübeck) i Lübeck samt flera andra organisationer i Europa och övriga världen. Utöver det hade PIZ under en kort tid kontakt både med *Göteborgs Handels och Sjöfartstidning* i Göteborg och en rad tidskrifter i olika delar av världen. Under dessa år tog PIZ även initiativ till att anordna vernissager och utställningar. Här bör nämnas en vernissage med den polska konstnärinnan Jadwiga Simon-Pietkiewicz som efter ankomsten till Sverige ställde ut sina teckningar och skisser. När det gäller utställningar bör nämnas utställningen på *Kulturen* i Lund 1966 då de flesta av föremålen insamlade vid koncentrationslägerfångarnas ankomst till Sverige visades. I samband med denna utställning deponerade PIZ föremålen på *Kulturen*. Under andra hälften av 1960-talet och början av 1970-talet avtog PIZ:s verksamhet allt mer. Tidens gång medförde att framför allt Broel Plater men även Z.L. inte längre hade kraften att fortsätta med sitt arbete. Tidens gång medförde även att stora delar av PIZ:s nätverk började krympa. Den egentliga slutpunkten för PIZ:s arbete utgörs av Ludwika Broel Platers bortgång 1972. Det var då som Z.L., efter samråd med andra, kom till slutsatsen att utan sin nära vän och trogna medarbetare var det svårt att fortsätta med PIZ:s verksamhet.³⁵

Ludwika Broel Plater och Zygmunt Lakocinski med tanke på åren 1947-1987

Ludwika Broel Plater f. Nawroczyńska (1885-1972) var redan vid unga år aktiv inom *PPS* (Polska Socialistpartiet). Vid tjugo års ålder, det vill säga före första världskriget, flyttade hon från den polska delen av Ryssland till Kraków som då tillhörde Österrike-Ungern. Där började hon studera språk på universitet och fortsatte sedan med sina studier vid Sorbonne i Paris. Under första världskriget vistades hon i Paris där hon var aktiv i den polska självständighetsrörelsen vars mål var att efter kriget återbilda ett självständigt och oberoende Polen. Hon var då verksam vid den polska arméstaben på västfronten under ledning av general Józef Haller. Där träffade hon sin andra man Józef Broel-Plater med vilken hon strax efter kriget gifte sig och bosatte sig i det återbildade Polen. Vid andra världskrigets utbrott, då Polen ockuperades av Hitlertyskland, blev Ludwika Broel Plater medlem i Polens största motståndsrörelse *Armia Krajowa* (AK). Hon engagerade sig i stödet till Warszawas Ghetto och arresterades 1941 av nazisterna och skickades till det

³⁵Z.L.:s personarkiv; PIZ:s arkiv: volymerna 48-50, *Brevväxling A-Z*, volym 46, *Brev och handlingar som växlats mellan PIZ och myndigheter, institutioner och organisationer i Sverige*, volym 47, *Brev och handlingar som växlats mellan PIZ och myndigheter, institutioner och organisationer i utlandet*, volym 44, *Handlingar angående PIZ:s verksamhet, 1944-1972*; Eugeniusz S. Kruszewski, op. cit., s. 66.

ökända fängelset för motståndsrörelsens medlemmar *Pawiak* (hennes man arresterades redan 1940 och dog 1942 i koncentrationslägret Dachau). I *Pawiak* torterades Broel Plater vilket ledde till att hon efter kriget under resten av sitt liv på grund av ryggsador behövde en ortopedisk korsett. Från det ockuperade Polen skickades Broel Plater 1941 till koncentrationsläger i Ravensbrück. Hon blev kvar där fram till 1945. Under koncentrationslägerstiden blev hon en ledargestalt bland såväl de polska som franska fångarna. 1945 befriades Broel Plater av Folke Bernadottes Vita Bussar och våren 1945 kom hon till Sverige. I början av 1946 blev hon medarbetare i *Utrikespolitiska Institutets polska arbetsgrupp i Lund* där hon aktivt arbetade med vittnesprotokoll och annat material. Efter arbetsgruppens upphörande blev Broel Plater en av de pådrivande medlemmarna i PIZ. Hon fortsatte sitt arbete där tillsammans med Z.L. fram till sin död 1972. Hennes nära samarbete med Z.L. under hela efterkrigstiden ledde till en mycket nära vänskap mellan de båda.³⁶

När det gäller Z.L. medförde efterkrigsåren stora förändringar i hans yrkesverksamma liv. Hans lektorat vid Lunds universitet slutade att finansieras 1945 av den polska exilregeringen på grund av bristande ekonomiska resurser. Två år senare drog sig Slaviska institutionen och Lunds universitet ur överenskommelsen om Z.L.:s lektorat. När det gäller det sist nämnda beslutet har det i efterhand framförts att det var influerad av Slaviska institutionens professor Knut-Olof Falks negativa inställning till Z.L.:s omfattande verksamhet utanför universitetet (t.ex. PIZ).³⁷ För att försörja sig och sin familj återgick Z.L. till sitt tidigare arbete inom konsthistoria. Det innebar i praktiken att han i Sverige fick påbörja en ny karriär. För att förbättra sina möjligheter på arbetsmarknaden blev Z.L. 1949 filosofie licenciat i konsthistoria. Hans avhandling är på svenska och behandlar samma ämne som hans polska doktorsavhandling. Ungefär samtidigt blev Z.L. svensk medborgare. Från slutet av 1940-talet och fram till sin pensionering 1972 arbetade Z.L. inom olika konst- och kulturförvaltningar, ofta i chefspositioner, på flera orter i Sverige. Parallellt med sitt yrkesverksamma liv var Z.L. hela tiden djup engagerad i PIZ:s arbete. Tillsammans med sin vän och nära medarbetare Broel Plater eftersträvade han att genom en omfattande korrespondens komplettera PIZ:s material och framför allt att förhindra att omvärlden glömde bort materialet. Z.L. skrev under årens gång även flera artiklar angående PIZ:s verksamhet. Dessa publicerades i olika tidskrifter både i Sverige och i omvärlden.³⁸ År 1972 utgör en vattendelare i Z.L.:s liv på grund av hans hustru Carola von Gegerfelts bortgång, hans väns och nära medarbetare Ludwika Broel Platers bortgång, samt på grund av hans pensionering. Alla dessa händelser tillsammans påverkade Z.L.:s inställning till PIZ:s fortsatta verksamhet. 1972 beslutade han att *de facto* upphöra med PIZ:s arbete och att hämta tillbaka det deponerade materialet från *Hoover Institution Archives*. 1972 var således hela *PIZ-samlingen* åter i Lund. Två år senare beslutade Z.L. att deponera *PIZ-arkivet* (handskrifter och dokument) till universitetsbiblioteket (UB) i Lund. Under åren som följde överfördes i olika omgångar även *PIZ-samlingens tryckta material* till UB i Lund. När det gäller Z.L.:s *personarkiv* så överlämnades det till universitetsbiblioteket i Lund som en gåva efter hans bortgång.³⁹

³⁶Z.L.:s personarkiv, volymerna 41-44, *Broel Platers privata handlingar* (speciellt i volym 41: Biographica/In memoriam av Z.L. 26.3. 1972); samt volym 48, *Brevväxling, A-I* (Ludwika Broel Plater)

³⁷Eugeniusz S. Kruszewski, op. cit., s. 103.

³⁸Vid olika tidpunkter utgav Z.L. själv flera tidskrifter. En av de var tidskriften *Polak* som utkom under perioden juli 1945 - november 1946. Det var en oberoende tidskrift som tog upp olika problem som polska medborgare i exil ställdes inför. Tidskriften lades ner p.g.a. bristande ekonomiska resurser. För mer om detta se Z.L.:s personarkiv volymerna 28-34.

³⁹Z.L.:s personarkiv (speciellt volym 8); Depositionsinstrument, 20.12. 1984; Eugeniusz S. Kruszewski, op. cit., s. 102-113; Anna Wolodarski, op.cit.

Sammanfattning

Zygmunt Lakocinski (Z.L.) var under senare delen av 1930-talet verksam som lektor i polska språket och polsk realia vid Lunds universitet. När Nazityskland den 1 september 1939 angrep Polen blev Z.L. kvar i Sverige och fortsatte sitt arbete vid Lunds universitet. Redan i september 1939 blev Z.L. engagerad i en lektorsgrupp som kom till på initiativ av den polska legationen i Stockholm. I den ingick, utöver Z.L., de övriga polska lektorena vid de svenska universiteten. Deras uppgift blev att i Sverige samla in material om Hitlerregimens politik i det ockuperade Europa. Lektorsgruppen enades om att i Lund, under Z.L.'s ledning, upprätta ett arkiv och bibliotek. Åren 1939-1945 ansvarade därför Z.L. för att i Lund samla in *tryckt material* om nazismens krigspolitik. Under arbetets gång upprättade Z.L. tillsammans med lektorsgruppen och den polska exilregeringen i London ett omfattande nätverk med vilket man kontinuerligen utbytte information.

Z.L. började under våren 1945, i samband med att människor genom Folke Bernadottes Vita Bussar räddades från de tyska koncentrationslägren, arbeta i södra Sverige som tolk vid mottagningen av de överlevande. Z.L. var mycket angelägen att hjälpa dem som kom men han ville samtidigt dokumentera nazistregimens brott i koncentrationslägren. Hans ambition var att på ett systematisk sätt samla in material *från* och *om* koncentrationslägren. Z.L. tog därför under sensvåren 1945 initiativ till att från svenska staten utverka medel för att skapa en arbetsgrupp som på ett mer organiserat sätt samlade in information från koncentrationslägren. Denna arbetsgrupp, under det svenska namnet *Utrikespolitiska Institutets polska arbetsgrupp i Lund*, påbörjade sitt arbete under Z.L.'s ledning hösten 1945. De som var verksamma i arbetsgruppen utöver Z.L. var f.d. koncentrationslägerfångar (polska medborgare) som tack vare sin utbildning, sin kompetens och sina erfarenheter ansågs vara nyckelpersoner i samlingsarbetet. *Vittnesprotokoll* genom djupintervjuer av de överlevande ansågs av arbetsgruppen som en tillförlitlig dokumentationsform. Tanken var att dessa vittnesprotokoll skulle utgöra bevis på de brott som begicks och i framtiden kunna användas både av domstolar och av historiker. Uppfattningen var att det var av vikt att dokumentationen skedde så snart som möjligt efter att fångarna frigivits. Trots många problem lyckades arbetsgruppen under en period på lite över ett år, göra över 500 vittnesprotokoll (på polska).

Utöver vittnesprotokoll samlade arbetsgruppen *material om koncentrationslägren* som t.ex. förteckningar över nazistiska fångelser, koncentrationsläger, SS-funktionärer, listor över avlidna och avrättade. Arbetsgruppen samlade och systematiserade även *material från koncentrationslägren*, som fångarna ofta hade med sig vid ankomsten till Sverige. Dit hör bland annat korrespondens från koncentrationslägren, fångarnas anteckningar och poesiböcker. Dessutom finns andra personliga tillhörigheter i form av fotografier, ritningar, teckningar och föremål. Bland detta material finns även nazistiskt material som fångarna på olika sätt, med risk för livet, lyckades komma över. Arbetsgruppen samlade även *material om koncentrationslägerfångarnas första tid i Sverige 1945*. Materialet ger inblick i olika aspekter av de överlevandes situation vid tidpunkten då de kom till Sverige. Arbetsgruppens kartläggning av i koncentrationsläger begångna brott användes av de allierades undersökningskommission för nazistregimens brott (*War Crimes Investigation Unit*) inför bland annat *rättegången i Hamburg 1946-1947* mot personalen i koncentrationslägret Ravensbrück. En av arbetsgruppens medarbetare Helena Dziedzicka var även vittne under själva rättegången. I arbetsgruppens samling (*PIZ-arkivet*) finns därför material från Hamburg rättegången som består både av avskrifter av protokoll från rättegången och av Helena Dziedzickas personliga anteckningar från rättegången och dess förlopp.

I slutet av 1946 upphörde den svenska statens stöd till Z.L. och hans medarbetare. Därmed upphörde arbetsgruppen formellt som en underavdelning till *Utrikespolitiska Institutet*. Motiveringen till de svenska myndigheternas beslut var att *Statens Arbetsmarknadskommission* inte längre kunde fortsätta finansiera arbetsgruppens verksamhet som en del av de arbetsmarknadspolitiska åtgärderna. Z.L. och hans medarbetare ville dock fortsätta. Ambitionen var först och främst att slutföra arbetet med de redan påbörjade vittnesprotokollen, iordningställa det insamlade materialet och att försöka publicera delar av det. Ett första steg i detta arbete blev i början av 1947 ombildande av arbetsgruppen till ett institut under Z.L.:s ledning. Institutets officiella namn blev *Polski Instytut Zródłowy w Lund (Polska Källinstitutet i Lund)* – förkortad *PIZ*. Z.L. hoppades framför allt på att erhålla finansiellt stöd för fortsatt verksamhet från ett antal institutioner och organisationer i Storbritannien och USA. Under åren 1947-1948 tog Z.L. därför kontakt med dessa institutioner och organisationer. Flera av dem underströk att man var väl medveten om betydelsen av PIZ:s arbete. Trots det fick PIZ inget ekonomiskt stöd med motiveringen att institutionerna/organisationerna antingen saknade medel eller att medel just då var inte tillgängliga för dem. Konsekvensen av detta blev att PIZ:s arbete, under de återstående åren av sin verksamhet fram till 1972, fortsatte endast tack vare frivilliga och oavlönade insatser. Med tiden lämnade allt fler medarbetare PIZ och Lund. Från och med 1949 återstod i PIZ i praktiken endast två medarbetare - Z.L. och Ludwika Broel Plater. För att säkra den viktigaste delen av materialet, samtliga vittnesprotokoll, deponerade Z.L. 1949 dessa i *Hoover Institution Archives: Stanford University*.

Åren 1949-1972 fortsatte PIZ:s arbete med det övriga materialet i Lund. Det var framför allt Ludwika Broel Plater som utförde ett stort arbete som huvudsakligen gick ut på att försöka iordningställa och förteckna materialet samt att komplettera och utbyta information genom en omfattande korrespondens med ett stort kontaktnät. Under andra hälften av 1960-talet och början av 1970-talet avtog PIZ:s verksamhet allt mer på grund av att Broel Plater och Z.L. inte längre hade kraften att arbeta som tidigare. Den egentliga slutpunkten för PIZ:s arbete utgörs av Ludwika Broel Platers bortgång 1972. Det var då som PIZ:s arbete *de facto* upphörde och Z.L. beslutade att hämta tillbaka från *Hoover Institution Archives* det där deponerade materialet. Två år senare fattade Z.L. beslutet att deponera *PIZ-arkivet* (handskrifter och dokument) till universitetsbiblioteket i Lund. Efter Z.L.:s bortgång 1987 överlämnades *hans personarkiv* som en gåva till universitetsbiblioteket i Lund.

År 2004 överlämnade Zygmunt Lakocinskis bröstarvingar hela samlingen som gåva till Universitetsbiblioteket.